

(ONGON) VE (TOS) KELİMELERİ HAKKINDA

Yazan: Başkürdistanlı Abdülkadir
T. T. T. C. Azasından

İlmi edebiyatımızda totem karşılığı olarak '*Ongon* yahut *Ungun* kelimesi, yanılmıyorsak, ilk defa merhum Ziya Gök Alp tarafından kullanılmıştır. Avrupa Türkiyatçılarından Houtsma da Oğuz Boyları hakkında yazdığı bir makalesinde bu kelime ile anılan kuşların *Totem* olabileceğini kaydetmişti (1). Oğuznamelerin yeni bir şeklinden başka bir şey olmıyan *Cengizname*, lerde de güya Cengiz Hanın muhtelif Türk kabilelerine alamet ve nişan olarak birer kuş verdiğiinden bahsolunuyor. Prof. Bastian bu kuşların da *Totem* olabileceğini Houtsman'dan önce mevzuubahs etmişti [ ],.İçtimaiyattaki *Totem* kelimesi karşılığı olarak *Ongun* kelimesi haklı veya haksız taammüm edebilir. Bununla beraber *Ongon* kelimesinin eski türkçede kullanılıp kullanılmadığı, kullanılmamışsa bunun yerine hangi kelimenin kullanıldığı tetkika değer bir mevzudur.

Biz bu makalemizde buna dair bir araştırma yapacağız.

* ❦
❦

Merhum üstat Ziya Gök Alp'a göre "Ortgon kelimesi eski Oğuzcada Totem demektir" Türk medeniyeti tarihi S.46 . Bir müverrihimiz daha kat'ı olarak "Esk Türkler Toteme Ongon diyorlardı" diyor. Bu hükümlerin ne gibi vesikalara istinat ettiği ni bilmiyoruz. Bizim tetkikelrimize göre (Ongon) Moğulca bir kelime olarak görülüyor. Eski Orta Asya Şamanlığını muhafaza eden Türk ve Moğol oymakları atalar kültü ile bağlı türlü putlara taparlar. Bunlar insan, kuş ve başka hayvanlar şeklinde basit heykeller yahut bayrak gibi şeylerdir. Her Şamanın evinde bir kaç put bulunur. Bu putlara bütün Moğol kabileleri *Ongon* diyorlar.

Ongon kelimesi islam edebiyatında ilk defa Reşid-üd-Din'in Cami-üd Tevarih'inde görülür. Selçuknamelerde bazen imla değiştirilerek kullanılan bu kelime, Reşid-üd-Din'in ,eserinden geçmiş olduğunda şüphe yoktur. Reşid-üd-Din'den önceki zamanlara ait kaynaklarda bu kelimeye rast gelinmiyor. Cağatay Türklerinde *Ungun* kelimesinin alameti farika ve damga mukabili

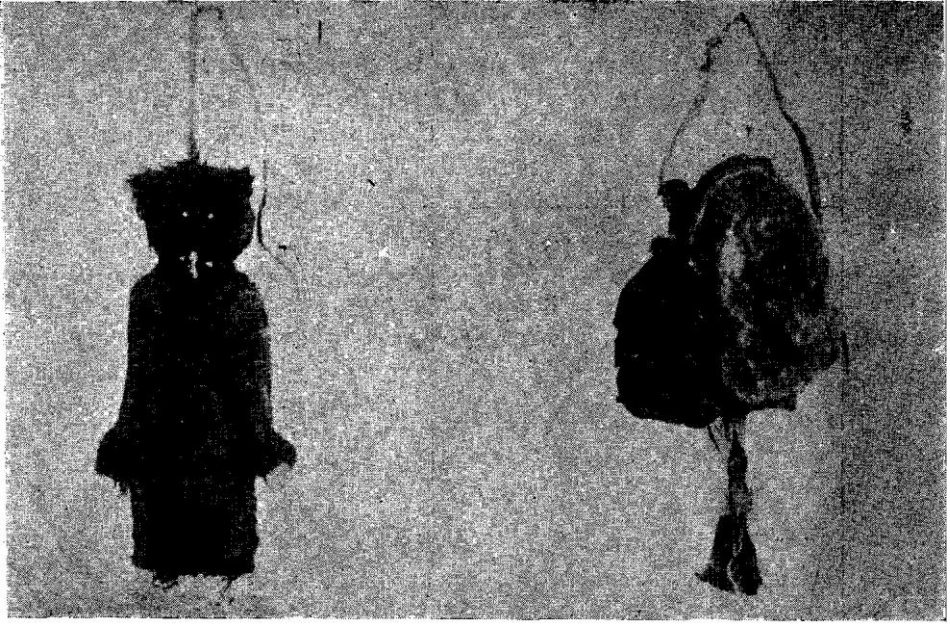
C') Houtsma. Die Chuzenstamme (Wien. Z. f. d. K. M. 1888. 11. 229-231).

[2] Bastian. Rechtsverhältnisse Cei Verschiedenen Völkern der Erde. Bedin 1872.

olarak kullanılması [Zenker, 132 ve ondan naklen R. 1 1645]eski Türklerde kullanıldığına delil teşkil etmeyeceği aşikardır. Ongun kelimesini (Ongmak) kökünden gelen (Ongun) ile yaklaştırmak suretile izaha çalışmak halk işri-kakçılığında farklı olmiyan bir yoldur.

Ongon nedir? Moğollarda eski Şamanizmin bakiyesi *Ongon Kültü* b)- dizmin kabulünden sonra, Lamaların şiddetli mücadelelerine rağmen, hala yaşamaktadır.

Ongon kültü Moğol alimlerinden Banzarof' a göre atalar kültünün devamından ibarettir. Bu kültün menşei cediti alaya tapmaktır. Sonra bütün kuvvetli ölüleri hamii ruh diye itikat Ongonların adedini çoğaltmıştır[1]. Ongonlar insan, kuş ve başka hayvanlar şeklinde yapılan heykeller-putlar olup

Resim 1 - Dabay adlı bir bahşi (Muallim) kadın şerefine yapılmıştır. Bu «Oogoo» ev hayvanlarıoio koruyucusudur, akıla bereket verir.

Resim 2 - Şamiao davulunun modelinden ibaret olan bu Oogonlar «Yesete» adlı eski bir Şamanın şerefine yapılır.

her biri bir muayyen ruhu temsil eder. Moğollarda bütün putlar ve mukadde-sattan addedilen suretler umumiyetle *Ongon* tesmiye olunur. Bunların arasında eski meşhur Kamların adım taşıyanları da vardır: Bazısı hayvan adını ta- ır, Boyratların en maruf putları, "Teke-Ongon" "Bug-a-Ongon" ve Babahan- Ongon (ayı ongon) dur (2).

Sarki Sibirya kabilelerini tetkik eden Busse "Monğol ve Tungusların

[1] Banzarof, Çemaya Vera (Siyah din), S. 30-33.

(2) Agaputof, Hangalof, Materiali dlya İzuçeniya şamanstva.. (İzw, Vos.-Sibirsk. O. R. G. O. XIV. 1883, Sahife: 26-27).

akidelerine göre Ongon denilen putlar hamî ruhları temsil ederler. Bunlar bütün tabiattaki hadiselerle hakimdirler" diyor [3]

Ongon kültüne ait tetkikler gösteriyor ki, Dorci Banzarof'un dediği gibi bu kült ceddiala ve ölümler kültürünün bakiyesinden başka bir şey değildir [4].

Tös yahut Töz nedir? Moğolların *Ongon* tesmiye ettikleri putları Şamanlıktan kalan Yenisey ve Altay Türkleri *Tös*, *Töz* Lamayizm tesiri altında bulunan Toba, Uranhay Türkleri, Moğollarla karışık yaşadıkları halde, "Eren" Yakutlar isetangara, emeget diyorlar. Orta Asya ve Sibiryadaki Türk ve Moğol kabilelerini yıllarca tetkik eden Potanın "aile ocaklarına mahsus ev putlarını

Resim 3 - [2 nci resimdeki izaha bakınız]

moğolca adile ongon tesmiye ediyorum. Bu putların moğolcada umumi bir adı Ongondur. Türklerde ise bu putlar için moğolcadaki ongon kadar yaygın bir kelime yoktur..." [r;J diyor.

Bununla beraber Altay ve Yinsey oymaklarının *Töz*, *Tös* kelimeleri epi-

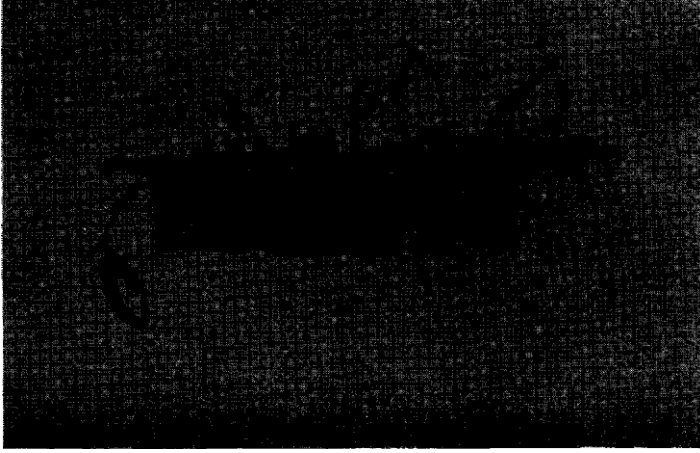
['] Busse. Spisok slov bitovogo znaçeniya.. (Zapiski İrnprat, Rus. Geograf. Ob. 1880, iV., S. 227.)

['] Mançular Çini zaptettikten sonra Şakyamuni ile Suan-Di'yi (M. E. İli üçüncü asırda yaşayan bir Çin vatanperveridir) "Ongon" olarak kabul etmişlerdir. (Jakınof, Kıtay, IV, Petersburg 1848, S. 58-59).

['] Oçerki S. Zapat. Mongol'i IV, 123. Maamafih (Ongon) kelimesi Altay ve Aladağ lehçesinde bir dağın adı olarak mevcuttur. (Verlitski. Altay ve Aladağ Türk lehçeleri li'igati, 221).

ce yaygın olduğu görülmektedir. Tözlere ait akide ve an'aneler tıpkı Moğol-
larda olduğu gibidir [1]. Bunlar büyük ölülerin, bilhassa Şamanların şerefine
yapılır. Altaylılarda her oymağın "Am Tözü" vardır. Bu *Töz* ekseriya kabile-
ye mensup büyük ve kerametli bir kamın yahut kabilece *Cedd/ala* sayılan dağ,
hayvan veya bir efsanevi şahsın adını taşır. Altaylıların akidelerine göre ale-
mi idare eden ruhlar - ilahlar iki türdür: 1) Tözler (harfiyen mebde, menşe
demektir). Bunlar mahluk değildir; ezelden mevcut ruhlardır. 2) "Yaya-
ğan neme" ler (yaratılmış ve sonradan var olmuş nesnelere). Tözler yine ikiye
ayrılırlar: 1) Arutözler, 2) karatözler, ülgen arutöz, erlik ise kara tözdür.

İltaylıların (Töz) yahut (Tös) dedikleri putların kültü ile bağlı oldu-
ğu Kamların okudukları ilahilerden 'açık görülmektedir. Kam gerek ana ve
gerek baba tarafından olan ecdadına (Tözüm) diye hitap ediyor [7]. Gök tan-
rılarının birinin adı da *Töz Han* dır [1]. Bu semavi (Töz Han) göklere

Resim 4 - Koşondod - Ongon

Bir deri Üzerine madenden yapılmış dokuz insan ve bir köpek kuklasının dizilmesinden
ibaret olan bu Oogon Cengiz zamanına ait büyük Noyonları temsil eder. Bu
«Ongon»un Cengiz Handan kalmış bir yadigar olduğu söylenir.

(6) Rubruk kendi seyahatnamesinde bir Uygur-Bodist rahibi ile olan musahabesini
yazmıştır. Bizim mevzuumuzu tenvir için mühim bir vesika olan bu mubahaseye ait par-
çasını buraya aynen naklediyoruz: "Uygurlar bir Allaha inanırlar; insan veyahut başka
cisim suretinde tasvir edilmesini kabul etmezler. Öyle ise niçin bu kadar çok putlarınız
var? diye sualime rahip: "Biz putlarla Allahu tasvir etmiyoruz, bizimkilerden biri ölürse
oğlu, karısı veyahut başka biri onun heykelini yaptırır ve buraya (mabede) koyar. Biz de
onu ölüünün hatırası olarak saklar ve hürmet ederiz" diye cevap verdi. Allahu bir diye iti-
kat etmek itibarile Mogollar da bunların mezhebindedirler. Fakat Mogollar ölülerinin
heykelini geçeden yaparlar." [Rubruk seyahatnamesi Malein tercümesi, Petesburg 1911 S.
108. Ebülğazi Hanın (Şecerei Türk, S. 8) Kogurçak hakkındaki mütalealarile de mukayese
ediniz.]

[1] (Töz) lere hitaben okunan ilahiler Radloff'un (Proben) külliyatının I, II ve
IX uncu ciltlerinde, Anuhinin (Altay şamanlığına dair mevat) adlı eserinde toplanmıştır.

[7] Radloff Aus Sibirien, 1, 361-362.

çıkış "ceddi ala" !ardan biri olsa gerektir. Sami dinlerin Nuhuna benzeyen *Yayık Han* da Tufandan sonra göklere çıkmış ve Akyayık adım almıştır. Kam ayın ve merasimlerinde (*Yayık Han*) in ehemmiyeti büyüktür [9]. Bunun şerefine (Töz) yapılır. Altay ve Lilan Yiniseyliler dağların ve hayvanların bazılarını (Töz) sayarlar. Bunların (Töz) sayılması da ceddi ala olduklarına inandıklarındandır [10]. Anuhin'in verdiği malumata göre, dağ (Töz) !erini takdis adeti Altaylılar (yedi babadan kalma adet) sayarlarsa da (Töz) ün yer ile bir zamanda yaradıldımış olduğuna kaidirler. Kam dualarında *Bukan* dağına hitaben okunan ilahide:

"*Yetti öbökö paşrup kalgan*"

"(*Aru tözibiz Abu-Kaan*"

"*Yer püderde yayalıp kalgan tözibiz*"

Resim 7 - Oranha - Toba Türklerinde
hürmet edilen «Buret Töz»,

deniliyor ki "babamız tapınış olan mukaddes Tözümüz Abukan sını; yer yarattığı zaman yaratılmış Tözümüzün" demektir [11]. (Abukan) bir dağ adı olmakla beraber Baba Han demektir ki ceddi ala sayıldığında şüphe yoktur. Televut kabilesinin hamisi sayılan "Tileg Töz" adından anlaşıldığı üzere, Ti-levet kabilesinin ceddi alasıdır (12).

Menşe, mebde, esas (eski akideye göreceddiala) manalarını ifade eden *Töz* kelimesinin bir çok sözlerimizin de kökü olduğunu tahmin ediyoruz.

[9] Anuhin Materili po şamanstvu Altayzer, 13.

C"J Radloff. Proben, IX, 605 (metin).

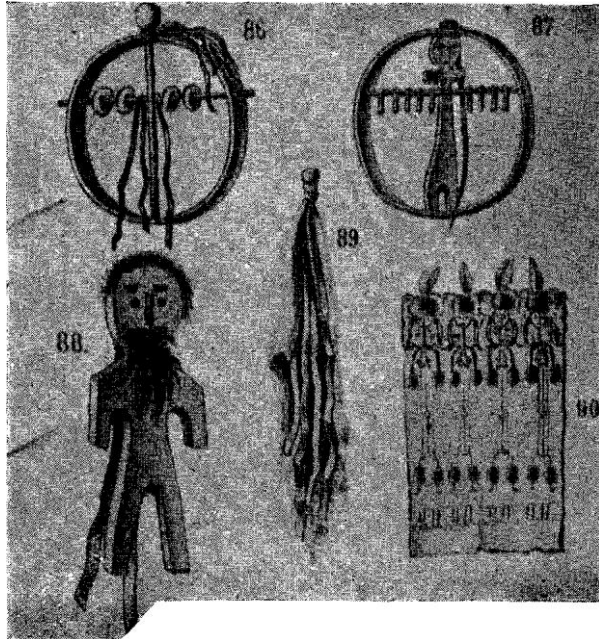
(11) Anuhin mez. eser, 17.

f2J Proben IX, 593 te bu *Töze* okunan dua vardır.

Tös - Töz - (Altay ve Yenisey lehçelerinde ve uygurcada) esas, her şeyin alt tarafı, kökü.

Tös -Töz - (Altay Yenisey lehçelerinde) 1)' konmak için yeni bir varis- kam arıyan ölü kamın ruhu-hamisi; 2) ölen kamın canı; 3) ölen kamla- rın ruhunu temsil eden tılsımlardır (Rad. 111 1289-5). Bu kelime divanü-lu- gati-türkte asıl, menşdnanasınadır (anın tübi rözi kını?). Uygur metinlerinde de aynı manada kullanılıyor.

Tös, Tüs (kazan) suret yüz, canlı hayvanların resmi (R. 111 1292). Kazanlı, Kırgız ve Başkırtlarda babadan kalma şeyleri hama-andanç olarak saklayanların "atalarımızın *Tözü* (*Tüsii*) diye saklıyoruz" demeleri eski (*Töz*) kelimesinin ifade ettiği babalar namına yapılan putlar için söylenen an'anevi sözün devamından başka bir şey değildir. Fark şu kadar ki bugün bu *Töz* kelimesi ancak bir hama manasını ifade eder.

Resim 86 - Yenisey Türklerinde maruf olan «Tüürçek» denilen Tüsdür. Bu da kam davulunun modelidir.

Resim 87 - Altaylılarda maruf Tünürçek Tüsüdür.

Resim 88 - Buryat'larda maruf Burtın denilen «Ongon»

B_urtın adlı bir Şaman hatırasına yapılmıştır.

Resim 89 - Zaxius denilen bir Tüsdür. Oranha ve Darhatlarda maruftur.

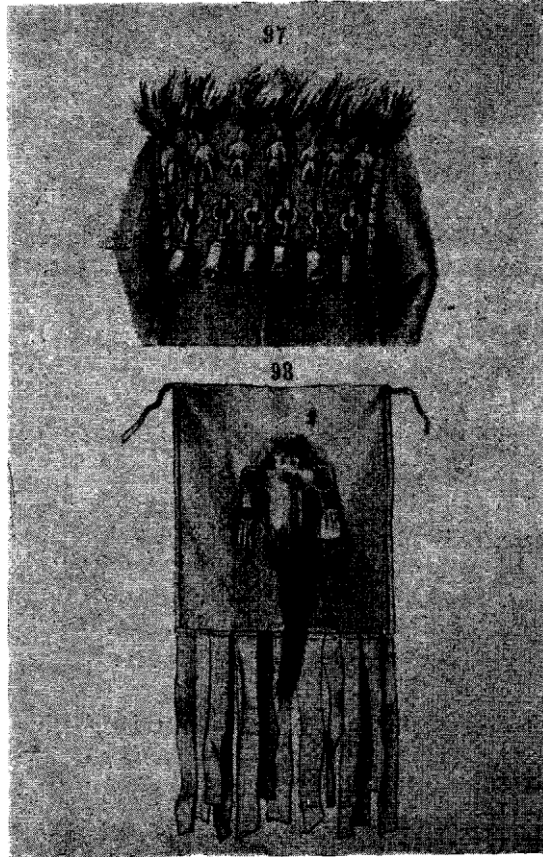
Resim 90 -- Buryat'larda maruf bir Ongondur. İpek kumaş Üzerine tersim edilmiş dört İnsan suretinden ibarettir.

Tüs-Tüz - (Uygur, Çağatay ve sair lehcelerde) sima, renk,kıyafet (R. 111. 1575). "*Tüs*" kelimesinin bu manada kullanılması da put-heykel manasını ifade eden (*Töz*) ile bağlı olduğunu gösterir.

Tüs - (Çağatay) soy, nesep aile (Şeyh Süleyman ve P. D. Court.)

Töz kelimesinin "R" lı şeklini alırsak daha mühim neticeler elde edebiliriz. :

Töz, Tös - (muhtelif lehçelerde) üst taraf, evin veya çadırın kapıya mukabil şerefli mevki (Rad. III, 1249, 1555) Altay ve Yenisey kabilelerinin takdis ettikleri (Töz) ler evin veya çadırın en şerefli yerinde bulunurlar, şüphesiz ki "ceddi ala" nın heykeli yahut onun namına yapılan put (Töz-Tös) pederşahi devirde, bizim bugün (Tör) dediğimiz yere konulmuştur. Kırgızlarda gelinler çadırın Törüne (üst tarafa) geçmezler;

Resim 97 - Bir Altaylı kamur hırkasının arka tarafı. Burada görülen kuklalar Ülgenin kızları (Tanrı kızları) şerefine asılan «Tüs» lerdir.

Resim 98 - Oranha • Tobaların çadırlarında asılı «Töz - Eren»'lerden biri.

kaynata,"ervahlar" için kurban keserek, mahsus müsaade vermedikçe gelinin Töre ayak basması kat'i surette yasaktır. Başka kabileden evlenen güveyin de vaziyeti gelin gibidir. Kaynata müsaade etmedikçe güvey kadının mensup olduğu kabilenin sayılı çadırlarının Törüne geçemez. Tör kelimesinin (Töz)

kelimesiyle ve "Töz-ceddi ala külü" ile münasebetcar olduğunu bu adet gösterse gerektir.

Törkün - Kırkızcada müstamel *T örkün* ve bunun müştekkatı olan kelimeler de (R. III. 1256) şayanı dikkattir. (Törkün) baba evini ziyaret eden (kadın için) demektir. Divanü Lügatittürk de kelimenin manası •C!- • : "\1, 1-)I --' ö !..JI " diye izah edilmiştir.

(1, 368). Daha eski zamanlarda *Türkün* kelimesi "ceddi alanın (Törün Tözün bulunduğu mabet" manasını ifade etmiş olacaktır.

Töre, Törü - (Tör) kelimesi ceddi ala kültü ile bağlı olan (Töz) kökün- den gelirse "babalardan kalma ürf, adet, kanun" manalarındaki Töre, Törü kelimeleri de bu kökle bağlı olacaktır.

Töre (Altayda eski destanlarda) halk, kavim (R. 111. 1253). Bir ceddi alaya= Töze mensup halk, kavim.

Töremek - halkolunmak, zuhur etmek (muhtelif lehçelerde). Bir "Töz - ceddi ala" dan neşet etmek manasıyla.

Töröngey - (Tilevüt) ilk yaradılan insan (Rad. 111. 1253) "ceddi ala Töz-Tör" ilk yaradılmıştır.

Töröl - (Tilevüt ve sair lehçelerde) kabile, akraba, menşe (Rad. 111. 1253). "Bir *Tör-Töz* den neşet edenler" manasıyla.

Tür - (Uygur, Çağatay ve sair) kıyafet, renk, sima (R. 111. 1575)

Tür - Nevi, cins, sima.

Tör kökünden yapılan kelimeler, Yakut dilinde de doğmuş, menşe,,baba, kabile, kavim gibi manaları ifade ederler.

Törüt ese - ceddi ala (ekseriya bunun yerine öbüge, ebege kelimeleri kullanırlar).

TÖ1'Üt - menşe (Tördum, tördü de denilir) kök, menşe.

Törüt - kabile;kavim.

Törüppüt - ata, ana (*valideyn*).

T örüt - doğurmak [1³].

Hulasa ve netice:

Eski Türkler, Moğolların "Ongon" kelimeleri yerine (Tör) ve yahut (Töz) kelimesini kullanmışlardır. Bu kelimenin en eski manası • (ceddi ala) (mebde, menşe, asıl) olmuştur. Totemcilik devrinde "ceddi ala "tandan kuş ve sair hayvan ve nebatatı bu kelime ile anmışlardır.

Sonra putperestlik devrine "ceddi ala" şerefine yapılan heykellere ve tılsım- lara *Töz* yahut *Tör* denilmiştir. "Baba kültü" ne ait put-tösulerin bir hatırası olarak "abak" kelimesi Kırım lehçesinde [put, sanem R. I. 620) ve "abakı" kelimesi Divanü Lügatittürkte [I, 122: fena gözlerden korumak için bostan lara konulan korkuluk] saklanmıştır. Bu kelimelerdeki "abaki" babacığım demek olduğu malumdur. [Divanün aynı sahifesindeki *Atakı* (doğrusu aka- tay olacak) kelimesile mukayese ediniz]. Altay ve Yenisey Türklerinde en

(") Yakutça kelimeler Pekarski'nin "Rus - Yakut Lügatçesi" adlı kitabından alınmıştır.

meşhur Tözlerden biri de "Aba Tös" dür ki, diğer lehçelere göre Baba Tös demektir.

Orhon ve Yenisey kitabelerinde görülen "Tör" kelimeleri de bu noktadan bakıldığı zaman şayanı dikkattir. Yenisey kitabelerinde görülen "Bel" in bir put "Töz" olduğu tahakkuk etmiştir. Bu kelime Elegeş kitabesinde [14] "*Bel Tör*" yazılmıştır ki, bugünkü Altay türkçesine çevrilirse "*Bel Töz*" olur (2). Orhon kitabelerindeki "Tör" kelimeleri de "şerefli mevki" manasından ziyade "*kabilenin panteon*" u manasını ifade etse gerektir.

---

[14] Radloff. Die Alttürk, Inschr, der Mangolei III, S. 313.

[15] Yenisey kitabesinde (Tengri Bel) sözü çok geçiyor. Mesela bir kitabede: "Atım Bel Tugan tutuk ben tengri Belimke belçisi ertimath beg budunka beğ ettin" yazılıdır. (Radloff A. T. Tnsch. 111).